

AMBRÓZY GÁBOR

„Nem leszünk gyarmat” – De vajon voltunk-e? Historiográfiai áttekintés Magyarország osztrák gyarmatként való értelmezéséről

Joggal érheti az a megjegyzés jelen tanulmány címválasztását, hogy „hatásvadász”, hiszen a gyarmat kifejezés politikai szlogenként való alkalmazása igencsak elterjedt mai közbeszédünkben. Aki gyarmattá akarja tenni, vagy engedi gyarmati sorba süllyedni Magyarországot, annak kijár a közösség megvetése, negatív értékítélete. Politikai állásponttól függetlenül korunk közbeszédformáló elitje egyforma buzgalommal használja a gyarmat kifejezést jelenkori függő helyzetünket bírálva, elemezve, eltúlozva, akár az Európai Uniót, Amerikát, akár Kínát vagy Oroszországot tekintve e relációban impériumnak. Alábbi vizsgálódásomban azonban nem a jelen politikai véleményvezéreinek érveit szeretném elemezni a gyarmatkérdés kapcsán, hanem arra keresem a választ, milyen fogalmi fogódzók ragadhatók meg a történettudomány eszközeivel, amik közelebb visznek minket a különböző gyarmatfelfogások megértéséhez. Hol kereshetők e fogalomnak a gyökerei, nemzeti hagyományai – már ha egy ehhez hasonló típusú fogalomhasználatnak léteznek ilyen dimenziói – és milyen attitűdök érhetők tetten egyes időszakok történetiszemléleti, gazdaságtörténeti megnyilatkozásaiban.

A kép mindazonáltal biztos, hogy nem lesz teljes. A gyarmatosítás és a gyarmatfogalmak Magyarországra vonatkozó kérdésének vizsgálata egy hosszabb lélegzetvételű kutatás kíván lenni. Az adott keretek közt csupán a probléma sokszínű megközelítési lehetőségét és a historiográfiai vázlatát igyekszem megrajzolni, illetve azt a történeti csomópontot körüljárni, ahol a József-cenzúra-rendeletnek, valamint a bontakozó gazdaság- és kereskedelempolitikai irodalomnak köszönhetően a gyarmatfogalom explicit megjelenése tetten érhető.¹ Ez az időszak, az 1780-as évek közepétől I. Ferenc (1792–1835) uralkodásának első pár évéig tartó időszakot foglalja magában, amikor is olyan gazdasági elemzések láttak napvilágot, melyek a 19–20. századi (gazdaság)történészek – Horváth Mihály, Marczali Henrik és főként Eckhart Ferenc említendőek itt – látásmódját jelentősen befolyásolták abban, hogy a Habsburg Birodalmon belül Magyarország helyzetét gyarmati függés állapotaként

¹ Jelen tanulmányban erre két példát hozunk: BERZEVICZY Gergely: *De commercio et industria Hungariae, Leutschoviae*, 1797. In GAÁL Jenő: *Berzeviczy Gergely élete és művei*, Budapest, Politzer Zsigmond és Fia Kiadója, 1902; BATTHYÁNY Tivadar: *Widerlegung des falsch genannten unpartheiischen Worts an die Bürger von Ungarn zur Beherzigung vor des Krönung ihres Königs*. Kiadási hely nélkül, 1790. In AMBRÓZY Gábor: *Gróf Batthyány Tivadar, egy vállalkozó főnemes gazdasági szerepvállalásai a 18. század végén*, Doktori értekezés, Budapest, KRE BTK TTI, 2023.

ábrázolják. Ezt a narratívát inkorporálta az ötvenes évek marxista történetírása s ennek reminiscenciájaként a gyarmattoposz gyakorta visszaköszön mai napig, főként a tudomány-népszerűsítő, ismeretterjesztő munkákban, interjúkban, annak ellenére, hogy már az 1960–70-es években Kosáry Domokos, Endrei Walter, Heckenast Gusztáv kritikáját adta ennek az olvasatnak.²

Ami a gyarmatpolémiaira vonatkozó historiográfiai áttekintést illeti ezt előttem már többen megtették, legutóbb Nagy Mariann egy angol nyelvű tanulmányban a középiskolai történelem tankönyvek fogalomhasználatának vizsgálatával foglalkozva, de említhetnénk Nagy János 2014-es dolgozatát, ami az 1751-es diétán megfogalmazott magyar rendeket érintő kereskedelmi sérelmekkel kapcsolatos.³ Mégis, talán nem árt ennek a historiográfiai áttekintésnek egy olyan olvasatát is elkészíteni, amely a gyarmatdiskurzus történeti munkákban betöltött eltérő értelmezéseit bontja ki és reflektál annak recepciótörténetére és a narratíva áthagyományszerződésére. Témánk szempontjából további releváns eredményeket találhatunk Anton Spiesz, Mezey Barna és Törő László Dávid munkáiban, akik tanulmány szerzőként, szerkesztőként, illetve historiográfusként Eckhart Ferenc munkásságát vizsgálva remek kiindulópontokat adtak a kérdésről.⁴ Hogy miért pont Eckhart Ferenc munkásságának historiográfiai-történelemszemléleti vizsgálata körül bontható ki a probléma, arra a válasz az, hogy a gyarmatkérdés mai, olykor sztereotipizáló attitűdjeinek vizsgálatánál Eckhart Ferenc művei kiindulópontnak, ezek kritikája pedig fordulópontnak tekinthetők. Mária Terézia (1740–1780) és II. József (1780–1790) gazdaságpolitikájával foglalkozó művei kulcsfontosságúak kérdésfelvetésünk szempontjából, ugyanis Eckhart ezen munkái alapvetően határozták meg a Habsburg Birodalom gazdaságpolitikájával kapcsolatos vélekedést az 1960-as évek végéig.⁵ Az Eckhartot megelőző időszakok kutatói ugyanis nem végeztek szisztematikus gazdaságtörténeti jellegű kutatásokat, míg ő igen, és ezzel rátette a „levéltári kutatásokkal igazolt” pecsétet a történészlelődei által hangoztatott, erősen sztereotip, Magyarország helyzetét gyarmati függésként leíró nézetre.

² Legutóbb egy ismeretterjesztő interjúban tűnt fel ez az értelmezés. Beszélgetés Kopcsik Istvánnal, 2025.01.21. klubradio.hu/archivum/otos-body-gergovol-2025-január-21-kedd-1005-46637

³ NAGY Mariann: „The Discourse of the ‘Colonization’ of Hungary in Hungarian History Textbooks”. In Susanne POPP–Katja GORBAHN–Susanne GRINDEL (ed.): *History, Education and (Post) Colonialism. International Case Studies*, Berlin, Peter Lang GmbH, 2019, 259–277; NAGY János: „Kereskedelemügyi sérelmek az 1751. évi országgyűlésen”. *Fons* (Forráskutatás és Történeti Segéd tudományok) XXI. évfolyam, 2014/1. 101–102.

⁴ ANTON SPIESZ: „Eckhart Ferenc a gazdaság történése”. *Jogtudományi Közöny*, XLI. évfolyam, 1986/7. 337–341; MEZEY Barna (szerk.): *Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány és jogtörténet*, Budapest, Osiris Kiadó, 2000. 426–427; TÖRŐ László Dávid: „A szellemi történet is csak az adatokból indulhat ki”. *Eckhart Ferenc történeti munkásságának főbb problémái*, Budapest, Ráció Kiadó 2020. 46–89.

⁵ ECKHART Ferenc: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon Mária Terézia korában*, Budapest, Budavári Tudományos Társaság, 1922; uő: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780–1815*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1958.

Eckhart értékelése három fontos alapvetést hordozott. Magyarország és az örökös tartományok gazdasági fejlettségükben nagyjából Mária Terézia koráig fej-fej mellett álltak, ez a kiegyenlítettség az 1750-es évektől változott meg. Az eltérés, Magyarország gazdasági lemaradása a bécsi udvar gazdaságpolitikájának következtében állt elő, továbbá ez a centralizált gazdaságirányítás egyre inkább elorvasztotta Magyarország iparát, kereskedelmét, mintegy gyarmati sorba taszítva ezzel azt. Ahhoz, hogy egy történeti ívet húzzunk és láthatóvá tegyük, Eckhart milyen szellemi talapzatról fogalmazza gazdaságtörténeti értékelését, milyen hatásokra, milyen iskolákat követve szűri le művének fő állítását, melyet így summáz: „... 1922-ben megjelent könyvem először bizonyította be a központi kormányszékek adatai alapján, hogy a bécsi udvar tudatosan kizsákmányoló, gyarmati politikát folytatott Magyarországgal szemben” – érdemes megnéznünk az Eckhartot megelőző időszakok állásfoglalását, narratív gyakorlatát a kérdést illetően.

A történeti irodalom Eckhart Ferenc gazdaságtörténeti munkái előtt

Horváth Mihály liberalizmusból és a nacionalizmusból táplálkozó, szabadság-eszményeken alapuló, alapvonásaiban pozitivista olvasata karakteresen meghatározta a szisztematikus levéltári alapkutatásokat megelőző időszak történeti szemléletét a Habsburgok magyarországi (gazdaság)politikájával kapcsolatban, s ez a kép sem kedvezőnek, sem tárgyilagosnak nem nevezhető.⁶ Szemléletformáló hatása volt ipar- és kereskedelemtörténettel foglalkozó műveinek: *Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt* és a nyolckötetes, *Magyarország történelme* című sorozatának, amelynek hetedik kötete foglalkozik a Mária Terézia és II. József-kori magyar történelemmel.⁷ Előbbi, az 1840-ben megjelent ipar- és kereskedelemtörténeti munka a vámterhek Mária Terézia és II. József uralkodása alatt történt változásának leírásával támasztja alá a gyarmati elnyomatás képét, ugyanakkor explicit módon elkerüli, hogy a nemesi birtokra kivetendő adózás kérdésében állást foglaljon.⁸ Ez azért problematikus, mert a belső vámhatár a magyar nemesség adómentességének egyfajta ellentételezéseként rovatott ki a Magyar Királyság területéről exportálandó cikkekre. A másik művének, a nyolckötetes szintézisének Mária Terézia uralkodásával foglalkozó fejezetcímeiből is leendő

⁶ Horváth Mihály katolikus papként, Csanád vármegye fel nem szentelt püspökeként a felsőházban a szabadelvű kormánypárthoz tartozott, később a Függelenségi nyilatkozat után Kossuthtól a kultuszminiszteri kinevezést elfogadta, a szabadságharc leverését követően felségsértés vádjá miatt emigrációba kényszerült. Lásd erről: MÁRKI Sándor: *Magyar történeti életrajzok, Horváth Mihály (1809–1878)*, Budapest, Magyar Történelmi Társulat Kiadása, 1917.

⁷ HORVÁTH Mihály: *Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt*, Buda, Magyar Királyi Egyetem, 1840. 233–234; 332; uő: *Magyarország történelme*, 7. kötet, Budapest, Franklin Társulat, 1873. 209–655. Értékeléséhez bővebben lásd: ERŐS Vilmos: „A magyar történetírás a dualizmus korában”. *Valóság*, LV. évfolyam, 2012/2. 22–40.

⁸ HORVÁTH (1840): 230–231.

idézni: „A nemzetiség gyöngülésének kezdete”, „Az idegen befolyás növekedése. A kényuralom növekedése” című fejezetekkel találkozunk, míg a II. József idejét tárgyalókánál „A nemzetiséget s alkotmányt veszélyeztető önkényes újítások korszaka” összegzések találhatók.

Tartalmi kérdéseket vizsgálva, Mária Teréziának a gazdaságpolitika-irányítás adminisztratív átalakítását célzó intézkedéseit értékelő fejezetben olvashatjuk azt a vizs-
szatérő – elsősorban a diétai jegyzőkönyvekből ismert⁹ – sérelmet, hogy a magyar részvétel alulreprezentált az összbirodalmi hivatali apparátusban, így a gazdaság-
irányításban és hogy a Bécsi Udvari Kamara a Magyar Udvari Kamarának több jog-
körét elveszi, mint például a bányafelügyeletet, továbbá a Kereskedelmi Tanács (*Com-
merzienrat*) a vámügyekbe nem enged magyar beleszólást.¹⁰ A II. József időszakát ér-
tékelő fejezetekben is megtalálhatók ezek a szempontok, ahogy a későbbi gazdaság-
történeti elemzésekben is visszaköszönő vád, hogy Magyarország elmaradottságáért
a Habsburgok „gyarmatosító politikája” a felelős.¹¹ Ez a kifejezés-választás természe-
tesen nem véletlen. Maga II. József egy Pálffy Károly kancellárhoz írott tervezetében
fogalmaz így a nemesi adófizetés és az új fiziokrata szemléletű adórendszer bevezeté-
sével kapcsolatban, melynek elfogadásáért cserébe a vámok eltörlését, szabad keres-
kedelmet, a háramlási jog megszüntetését és deperditák¹² felszámolását ígéri:

...azért egyedül ezen elhatározástól [a nemesi birtokra kivetett adófizetés válla-
lásától A. G.] függend, hogy Magyarország a többi örökös tartományokkal vi-
szonyában, amazokkal egyenlő kedvezéseket nyerjen-e a kereskedésben, vagy
ellenben mint merő gyarmat (Colonie) tekintessék, melyből műkészítményei
kivitelének lehető megnehezítése, s az élelemszereknek az országban fekvő kato-
naság olcsóbb’ ellátása miatt igen csekély áron tartása által annyi haszon huzas-
sék, mennyi csak lehetséges, a nélkül, hogy ellenben némi pénzmennyiségeknek
az országba visszafolyására, mi által csak a többi tartomány károsulna, soha leg-
kisebb gond se fordíthatassék.¹³

E nevezetessé váló szöveghelyet Horváth Mihály idézi először magyar fordításban
és nyomtatásban 1840-ben, majd 1873-as művében szintén előveszi, később Eckhart
Ferenc is nagy hangsúlyt fektet rá.¹⁴

Ha az intézményesülő gazdaságtörténet-írás korai szerzőit nézzük, nagyon ha-
sonló képet látunk. Az egyik első nemzetgazdasági eszmékről értekező, rendszeres
gazdaságtörténeti vizsgálódásokat folytató szerző Kautz Gyula volt, aki a Kiegyezés

⁹ HORVÁTH (1846): 126–163.

¹⁰ HORVÁTH (1873). 329–330.

¹¹ Uo. 435. 631.

¹² Valójában burkolt adóforma, amit a parasztságot érintette, amikor a katonaság ellátására a piaci árnál olcsóbban volt kénytelen a főként mezőgazdasági jellegű termékeitől megválni. KATUS László: *A modern Magyarország születése 1711–1914*. Pécs, Kronosz Kiadó, 2021. 64.

¹³ HORVÁTH (1840): 229–230; HORVÁTH (1873): 616.

¹⁴ ECKHART (1958): 50.

után egy évvel jelentette meg nagy gazdaságtörténeti összefoglalóját, amivel lefektette az alapokat és elvégezte a korszakolást gazdasági irodalmunk elemzéséhez.¹⁵ Az ő olvasatában is csak úgy jelenik meg a Habsburg-magyar reláció, mint gyarmati viszony:

Egy további szinte általánosan ismert jellemvonása e korszaknak a birodalmi kormányzatban mindinkább lábrakapó, merev centralizáció s az evvel és a szerfelett nyommasztó hadsereg-tartással szoros összefüggésben lévő finanszírozási és bürokratiai mechanizmus meghonosulása. Annál nagyobb ellenszenvet keltő körülmény hazánkban, mennél idegenkedőbb volt mindenkor a magyarság minden ilyesféle törekvésektől, s minél határozottabb volt célzata az új rendszernek. Magyarországot mind politikai, mind különösen közgazdasági tekintetben állami függetlenségében és autonómiájában korlátozni, sőt mitöbb, gyarmati függőségű ország szerepére lenyomni.¹⁶

Az ehhez hasonló kitételek tovább sorjáznak Kautz idézett munkájában, sokszor támaszkodik maga is Horváth Mihály nézeteire. Mindkettőjüknél közös pont, hogy forrásként országgyűlési jegyzőkönyveket használnak – a korszakban a központi kormányzat iratait nemigen lehetett kutatni – s mindkét szerző a gyarmati függést gazdasági és államszervezeti dimenzióban értékeli.

Eckhart egyik fontos tanítómestere Marczali Henrik volt, aki elévülhetetlen érdemeket szerzett abban, hogy a Horváth Mihálytól kiinduló, a 18. századi magyar történelmet elernyed, sőt valamelyest anakronisztikusan elnemzetietlenedett korszakként ábrázoló történet szemlélettől elfordulva újraértékeli e korszak megítélését.¹⁷ Marczali nem volt kifejezetten gazdaságtörténész, mindazonáltal II. József uralkodásáról írt háromkötetes munkájának bevezetőjében kifejti, hogy nézetei szerint a magyar történelem a szatmári békéig elsősorban hadtörténelem, míg 1711-től az 1848–49-es szabadságharcig leginkább a társadalmi-gazdasági folyamatokon van a hangsúly.¹⁸ Az örökös tartományok és a Magyarország közötti viszonyt – Horváthhoz és Kautzhoz hasonlóan – Marczali is a gyarmattartó és gyarmat relációjában értelmezi, többször utalva az angol–amerikai gyarmati rendszer analógiáira. Mária Terézia intézkedéseit bemutatva megállapítja, hogy a cél az 1754-es vámrendszer kialakításával az örökös tartományok versenyképessé tétele volt az olcsó magyar gabona és a szintén jutányos áru magyar borral szemben. Ezt a gazdaságpolitikát Marczali a magyar polgári fejlődést és a kapitalizmus kibontakozását akadályozó

¹⁵ KAUTZ Gyula: *A nemzetgazdasági eszmék története Magyarországon*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Reprint kiadás, 1987.

¹⁶ Uo. 104. További idévő szöveghelyek: Uo. 85, 95, 142, 187, 233, 434.

¹⁷ MARZALI Henrik: *Magyarország története a szatmári békétől a bécsi congressusig (1711–1815)*. In SZILÁGYI Sándor (szerk.): *A magyar nemzet története*. Budapest, Atheneum, 1898.3.

¹⁸ MARZALI Henrik: *Magyarország története II. József korában*. I. kötet. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1881. 7.

tényezőként értékeli. Az a dilemma, hogy a bécsi udvart vagy a magyar nemes-
séget terheli-e a nagyobb felelősség a Magyarországra nézve hátrányos vámrend-
szer felállításáért és fennmaradásáért, Marczalínál már felmerül, ahogyan később
Eckhartnál is. Marczali az akkor fennálló társadalmi rendet, a rendi társadalmat és
benne a törvények szavatolta immunitásokat, illetve az úrbérrendszert organikus
fejlődés útján kialakult, kártétel nélkül meg nem bolygatható struktúraként értéke-
li.¹⁹ Ezen olvasatban mintegy felmenti a magyar birtokososztályt – nem tekintve e
társadalmi csoport rétegzettségét – és az angol-amerikai gyarmati viszonyrendszer
analógiáit kibontva úgy festi le az osztrák–magyar vám-, ipar- és kereskedelempoli-
tikai kapcsolatot, hogy a bécsi gazdaságirányítás még az angol gyarmatosítóknál is
kártékonyabb volt, mert nemcsak az ipari termelést gátolta, hanem protekcionista
módon a mezőgazdasági termelést is. Azt az angol rendelkezést citálja, mely meg-
tiltotta a szigetország területén az amerikai gyarmatokról behozott nyersanyagok
termelését, míg Ausztria az élelmiszer előállításban és a borászatban is versenytársa
maradt a „gyarmati sorba” taszított Magyar Királyságnak.²⁰ Hovatovább, az Eck-
hart Ferenc gazdaságtörténeti vizsgálódásaiból közkeletűvé, majd vitatottá váló
tétel, miszerint Mária Terézia és fia, II. József uralkodása alatt nyomorodott el a ma-
gyar kézműipar, Marczalínál már csíráiban, homályosabb kifejtésben megjelenik:

A XVIII. század elején Magyarország még meglehetősen saját nemzeti iparára
van utalva. A század vége felé mind inkább az osztrák tartományok árúinak vá-
lik piaczává. Ipara, mely egyideig ha nem is egyenlő rangú, de mindenesetre
egyenlő származású és szervezésű volt nemcsak az osztrákkal, hanem a közép-
kori Európa minden iparájával, az óriási nyomás alatt elcsenevész és korlá-
tolt vidéki jelentőségű házi iparrá válik. Azelőtt megvédte izoláltsága, most a
létért való küzdelemben nem állhatott ellen izmosabb vetélytársának.²¹

Érdemes még hozzátenni, hogy Marczali az egész korszakra jellemző betelepítési
programot szintén gyarmatosításként aposztrofálja. Mindezen előzményekből lát-
ható, hogy Eckhart Ferenc, amikor 1922-ben megírta Mária Terézia gazdaságpoli-
tikájával kapcsolatos munkáját, nagymúltú történetírói narratívára támaszkodott.

Eckhart Ferenc és a kortárs történész szakma nézőpontja a gyarmati függés kérdésével kapcsolatban

A gyarmatdiskurzus olyannyira elterjedtté vált századforduló meghatározó törté-
nései között, hogy nemcsak a tanítómesterek és nagy elődök, hanem pályatársak is
ebben a keretrendszerben gondolkodtak. Példaként említhetjük Szekfű Gyulát, aki

¹⁹ TÖRŐ (2020): 52–53.

²⁰ Uo. 142–143; MARCZALI (1881): 142–143.

²¹ Uo. 139.

szintén ezt a narratívát alkalmazta, többek közt az 1920-as *Három nemzedék* című munkájában, sőt a Domanovszky Sándor szerkesztette művelődéstörténeti összefoglaló korszakunkról írott fejezetei is ebben a fogalmi koordinátarendszerben mozognak, s maga Domanovszky is ezt a sémát alapul véve értelmezi a Habsburg Monarchia két nagy alkotórésze közt fennálló viszonyt.²² Eckhart Ferenc 1922-es, Mária Terézia gazdaságpolitikájáról írott művének megjelenését követően született kritikákról és recenziókról az eckharti életmű monográfiusa, Törő László Dávid ad átfogó képet. Ez alapján az látható, hogy mind a Berzeviczy Gergely műveit magyarra fordító és életével először foglalkozó Gaál Jenő közgazdász-történész, mind Paulinyi Oszkár, később bányászattörténettel foglalkozó pályatárs, sőt még a „céhen kívüli”, marxista Révai József is elismerően nyilatkozott Eckhart művéről.²³ Kritikájukban közös pont, hogy az eredeti szerzőnél még hangsúlyosabban igyekeznek elítélni az 1750-es évektől kibontakozó gazdaságirányítást, Paulinyi egyenesen azzal vádolja ezt a káros politikát, hogy a már meglévő vállalkozói szellemet is elpusztította.²⁴ Berlász Jenő egy 1959-es, posztumusz méltatásában kiemeli Eckhart kutatói alaposságát, amivel meghaladta Takáts Sándor és Marczali Henrik „tallózgató” és a levéltári archívumokban a szenzációt kereső történelmi attitűdjét – s ha hozzátehetjük saját értékelésünket ma is ez a mű legnagyobb érdeme –, illetve az 1922-es művet a magyar gazdaságtörténet-írás *chef d'oeuvre*-jének nevezi.²⁵

Ember Győző 1930-as években publikált azon munkáit is érdemes vizsgálódásunk körébe vonni, melyek az Államtanács (*Staatsrat*) iratait vizsgálták, ilyen módon reflektálnak a bécsi államapparátus gazdaságpolitikai folyamatokat meghatározó döntéselőkészítési folyamataira, egyes tanácsosok vélekedéseire.²⁶ Különös hangsúlyt érdemes helyezni Ember Győző egy recenziójában szereplő megítélésére:

Bécsben nem tekintették Magyarországot külön gazdasági területnek, benne az egész birodalom egy részét látták csupán... Más kérdés azután, hogy ezzel a résszel szemben megtettek e mindent, ami az egésznek nem volt kárára, s megint más kérdés, hogy Magyarország iránti rossz akaratból maradtak-e el

²² SZEKFÜ Gyula: *Három nemzedék*, Budapest, Élet Irodalmi és Nyomda R.T. Kiadása, 1920. 70. LEDERER Emma: „Iparunk és kereskedelmünk a merkantilizmus korában”. In DOMANOVSKY Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet. Barokk és felvilágosodás*. 4. kötet, Szekszárd, Babits Magyar-Amerikai Kiadó, 1993. 229–230.

²³ TÖRŐ (2020): 66–69.

²⁴ PAULINYI Oszkár: „Eckhart Ferenc: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában”. *Századok*, LIX. évfolyam, 1925/7–8. 293.

²⁵ TÖRŐ (2020): 69.

²⁶ EMBER Győző: „Magyarország és az államtanács első tagjai”. *Századok* LXXX. évfolyam, 1935/7–8. 555–664. Uő: Ember Győző: „Az egységes monarchia gondolata Mária Terézia korában”. *Századok*, LXX. évfolyam 1936/7–8. 241–281.

azok a törekvések vagy pedig a gazdaságpolitika általános hibái következtében, amelyek a többi társországot is hasonló mértékben sújtották.²⁷

Ember Győző e sorokat Konrad Schünemann egy hosszabb lélegzetvételű tanulmányának ismertetőjében írja. Maga az eredeti szöveg is tanulságos, amennyiben rámutat, hogy Mária Terézia negyven évnyi uralkodását nem érdemes egy egységes korszaknak tekinteni. A gazdasági mechanizmusok, vámpolitika kimunkálásában olykor a Kereskedelmi Tanácsnak, olykor az Államtanácsnak volt nagyobb szerepe, valamint a királynő gazdasági szemléletére utalva kimutatható az a kettősség, mely egyrészt gazdasági szempontból kíván kedvezni az örökös tartományoknak, másrészt az összbirodalmi szempontokat tekinti elsődlegesnek. Ezek a nézőpontok időről időre változnak.²⁸ Annak ellenére, hogy Ember Győző számára ismert volt az osztrák gazdaságtörténeti irodalom ezirányú nézőpontja, maga is hajlott az uralkodó nyelvi fordulattal gyarmati függésként leírni a problémát és Borié tanácsost leszámítva nemigen adott felmenést az Államtanács tagjainak.

Magyar szempontból viszont Magyarországot nemigen tekintették e nagyobb egészhez alkalmazkodni köteles résznek. Jó példák hozhatók erre az antijozefinista nemesi-nemzeti értelmiségi elit gazdasági tematikájú irodalmából, Skerlecz Miklós, Podmainiczky József vagy Batthyány Tivadar idevágó munkáiból, melyek nyelvhasználat szintjén is először írják le a diszkriminatívnak ítélt gazdaságpolitikai reláció következtében a „gyarmati függés” terminust a két ország helyzetét jellemezve. A birodalom e két része közt mindig is perszónalúniót tételeztek és nem reálúniót, ami az 1765-ös fordulat után egyre inkább alakulóban volt. Az, hogy Magyarország valóban a létét és fennállását köszönhetné ennek a rendi elit által képviselt, önös gazdasági és hatalmi pozíciókat óvó szemléletnek a gazdaságilag ma is elég jól egzisztáló Csehország önálló államisága a próbaköve. Azé a Csehországé, amely a 17. századtól gazdaságilag és politikailag is egyre inkább összenőtt a birodalom Lajtán túli részeivel.

Az ötvenes évek gyarmatértelmezése az eckharti gazdaságtörténet-írás fényében

Ahogy a fentebb jeleztük, Eckhart Ferenc Habsburgok gazdaságpolitikájáról írott műve kiérdemelte Révai József méltató kritikáját is, sőt az 1950-es évek marxista történészi szemlélete továbbvitte a széles körben meggyökeresedett gyarmatsztereotípiát, sőt azt a marxista kapitalizmusfejlődési elmélet alapján átfazonírozva alapkoncepciójává tette. Pach Zsigmond Pál 1950-es tanulmányában azt a marxista

²⁷ EMBER Győző: „Schünemann; Konrad: Die Wirtschaftspolitik Josephs II. in der Zeit seiner Mitregentschaft”. *Századok*, LXXX. évfolyam, 1935/7–8. 351.

²⁸ KONRAD SCHÜNEMANN: „Die Wirtschaftspolitik Josephs II. in der Zeit seiner Mitregentschaft”. *Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung*. Band XLVII. 1933/1. 13–56.

alaptételt igyekezett bizonyítani, miszerint a kapitalizmus kialakulásához pénztőke-felhalmozás és gyarmatok birtoklása együttesen szükséges:

Az eredeti felhalmozás e mozzanatai közül Marx első helyen és különös nyomatékkal emeli ki a gyarmati rendszert. Nem kétséges, hogy nálunk is ez jelenti a probléma gerincét. Csakhogy nem Magyarország épített ki gyarmati rendszert a maga eredeti tőkefelhalmozásának javára, hanem a Habsburg-hatalom gyarmatosította hazánkat az osztrák örökös tartományok tőkés fejlődésének érdekében.²⁹

Pach szerint a Habsburgok az 1680-as évek második felétől gyarmatszerző háborút folytattak a törökkel. E gyarmatosító szándék ellen fogtak fegyvert a parasztok, akikhez később csatlakozott a nemesség, hogy saját osztálya számára biztosítsa az eredeti tőkefelhalmozás feltételeit. Ez volt tulajdonképpen a Rákóczi-féle „függetlenségi harc”, aminek elbukásával nyitva állt az út a Habsburgok gyarmatosító szándékai előtt.³⁰ Érvélese alátámasztásához Pach többek közt Eckhart munkáját is idézi, annak ellenére, hogy maga Eckhart a kapitalizmus kialakulásának feltételit – Werner Sombart hatására – nem a gyarmatok birtoklásában vagy a gyarmati export meglétében látja, hanem a fizetőképes kereslet igényeihez igazodó luxusipar, a luxuscikkek intenzívebb fogyasztásához, illetve az állandó hadseregek igényeinek kiszolgálására létrejövő textil- és hadiipari kapacitások kialakításának feltételeihez kapcsolja.³¹ A másik lényegi eltérés az eckharti és a marxista történet-szemlélet között az „osztrák burzsoázia” szerepének hangsúlyozásában áll. A marxista történelemszemlélethez igazodva az osztályharcos narratíva érvényesítésével kellett alátámasztani a történeti események szükségszerűen kialakuló láncolatát. Ebben az olvasatban, az Eckhartnál kulcsfontosságú tényezők, úgymint a nemesi adómentesség szerepe a kialakult osztrák-magyar gazdasági viszonyban, a bécsi kormánysszervek historikus, intézménytörténeti vizsgálata, vagy a szellemtörténeti megközelítés, ami a magyar arisztokráciának az iparhoz és kereskedelemhez fűződő attitűdjeit helyezi középpontba, kevésbé kaptak fontos szerepet.³²

Eckhart Ferenc levelezéséből ismert, hogy az 1922-es gazdaságtörténeti opusz megszületését követően nagy tervei voltak, sorozatot kívánt szerkeszteni, ami a gazdaságpolitikai folyamatokat 1848-ig esetleg 1867-ig végigkíséri.³³ Ebből csupán egy folytatásra futotta: 1958-ban megjelent munkája, ami II. József és utódai gazdaságpolitikájával foglalkozik az 1780–1815 közötti időintervallumban, mutatja, hogy a jeles jog- gazdaságtörténész nem változtatott véleményén, továbbra is a közkeletű

²⁹ PACH Zsigmond Pál: „Szempontok az eredeti tőkefelhalmozás vizsgálatához Magyarországon II.”. *Századok*, LXXXIII. évfolyam, 1949/2. 107.

³⁰ Uo. 113–114.

³¹ TÖRÖ (2020): 79.

³² Uo. 80.

³³ Uo. 67.

gyarmatosító-gyarmat dichotómiát alkalmazza a bécsi központú gazdaságpolitika leírásakor. A mű előszavában megjelentetésének indítékaként arról számol be, hogy fő célja az Államtanács II. világháborúban megsemmisült, de nála jegyzetelve meglévő iratainak publikálása. Ezek az iratok rávilágítanak arra, hogy mik voltak azok a tanácsosi vótumok, tervezetek, amik befolyásolták az uralkodó gazdaságpolitikai döntéseit.³⁴ Ennek tükrében az 1922-es gazdaságtörténeti munkához képest nem statisztikai adatok, hanem szövegek átiratai kerültek szép számmal a függelékbe, szemléletében, értékítéletében azonban nincs sok eltérés a két kötet között. Ez talán azért fontos, mert Eckhart célja e munkával nem új értelmezési keret felvázolása volt, csupán nyilvánosságra akarta hozni ezeket a jegyzetelve megőrzött forrásokat.

Az 1950-es évek alapvetően preconcepciókkal operáló történetírása nagy haszonnal tudta beilleszteni saját történeti értelmezési keretei közé az Eckhart által immár levéltári kutatásokkal is alátámasztott, a gyarmatdiskurzust továbbra is fenntartó művet. Még akkor is, ha szemléletében, a történeti folyamatokat kiváltó okok és összefüggések értelmezésében ez a történetírás eltért Eckhart szemléletétől, végkövetkeztetésében egyezett vele. A könyv utószavában a Történelmi Társulat vezetői így nyilatkoztak: „A munka kiadását elsősorban az indokolta és tette fontossá, hogy hozzájárulást jelentett a Habsburg gyarmati rendszer problémájának vizsgálatához, amelyet marxista történetírásunk a magyar történet egyik alapvető kérdésének tekint.”³⁵ Talán nem mellékes szempont, hogy Eckhart az 1780-as éveket követő gazdaságtörténeti elemzését már betegen kezdte el és csak halála után, H. Balázs Éva és Nagy István szerkesztésében jelent meg a mű. Wellman Imre lektori véleményét és Pach Zsigmond javaslatait már nem értékelhette és nem is építette be a könyvbe.³⁶

Fordulat a gyarmatdiskurzus alkalmazásában

Az 1960-as évek végétől Anton Spiesz, Endrei Walter, Heckenast Gusztáv és Kosáry Domokos vizsgálatainak nyomán új megközelítések, új szempontok jelentek meg a gazdaságtörténet-írásban, melyek mind az Eckhart neve által fémjelzett, úgynevezett polgári, mind az osztályharcos fogalmi keretben mozgó történetiszemléletet meglehetősen kritikusan kezelték és kihívást jelentettek voltaképp a Horváth Mihály óta virulens, hagyományos gyarmatdiskurzusnak.³⁷ Nem beszélhetünk egy-egy „új gazdaságtörténeti iskoláról”, hiszen a fent említett történészek egymástól

³⁴ ECKHART (1958): 3.

³⁵ Uo. 427.

³⁶ MEZEY Barna (szerk.): *Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány és jogtörténet*, Budapest, Osiris Kiadó, 2000. 426 – 427.

³⁷ Anton SPIESZ: „Eckhart Ferenc: A bécsi udvar gazdaságpolitikája 1780–1815. Resumé”. *Historický časopis. Historický ústav Slovenskej akadémie vied*, Ročník VIII. 1960/4. 648–652. Spiesz e korai recenziójában már óvatos kritikával illeti az eckharti nézőpontot.

függetlenül saját kutatási eredményeiket értelmezve jutottak arra a nézőpontra, amely a 18. századot nem a gazdasági elnyomorodás évtizedeinek tekintette, hanem inkább a modernizáció és az újjáépítés időszakának. Anton Spiesz és Endrei Walter a 18. század második felére eső manufaktúra-alapítási gyakorlatot és üzemeltetési lehetőségeket elemezve, az uralkodó gazdaságtörténeti narratívával szembenálló értékelését adták a hazai iparpártolási politikának, főként a II. József idején alkalmazott gyakorlatot vizsgálva.³⁸ Heckenast Gusztáv 1974-es tanulmányában a Magyarország és Ausztria párhuzamos gazdasági fejlődését tételező toposzt cáfolva rámutatott, hogy már a 17. század második felében igen jelentős fejlettségi eltérések mutatkoznak a két birodalomrész között, ami a kézműipari adatokat illeti. Természetesen itt erős becslésekre kell hagyatkozni, hiszen egységes szemléletű statisztikai felmérések nem sajátjai az adott korszaknak. Philipp von Hörnigk (1640–1714), a neves kameralista, gazdasági író a kézművesek számát az örökös tartományok területén az 1670-es években 82.000-re becsülte. Érdekes összevetni ezt a Bánkúti Imre által kutatott magyarországi adatokkal: az ő eredményei 5–6000 főre teszik a kézművességből élő népesség létszámát a Rákóczi szabadságharc idején.³⁹

Fontos szemléleti fordulópontnak tekinthető az 1970-es évek új megközelítése, amely nem a dualista, osztrák-magyar relációból vezet le a bécsi udvar gazdaságpolitikai szándékait, ahogyan Eckhart tette, hanem a valós történeti alaphelyzetből kiindulva, az integrálódó és egységes birodalmi gazdaságirányítást kialakító monarchia szemszögéből olvassa a folyamatokat. E tekintetben visszautalhatunk Ember Győzőre, aki Schünemannra alapozva felveti ezt a szempontot, de nem tekinti érvényes kiindulópontnak. A fordulatot tehát Heckenast Gusztáv 1974-ban a *Történelmi szemle* oldalain megjelent előadás-vázlata jelentheti, amely a fókuszát átalálítva a kameralista szellemű gazdaságirányítás szemszögéből tekint – a részkérdések irányából szinte áttekinthetetlen – folyamatokra, s e ponton egyet kell értenünk azzal, hogy a partikuláris nézőpontból nem rekonstruálható a „nagykép”. Heckenast példaként említi, hogy Skerlecz Miklós (1729–1799), aki az 1780-as években a Helytartótanács iparügyekért felelős referense volt, Magyarország vastermelését nem értékelte jelentősnek. Skerlecz, helytartótanácsi előadóként csupán olyan adatokkal rendelkezett, amik az ország területén működő magánbányák eredményeit mutatták meg számára és nem ismerte a Bécsnek alárendelt kamarai vasművek termelési mutatóit. Az ilyen típusú eltérésekre csak akkor lehet reflektálni, ha sikerül a központból (is) nézni a gazdaságpolitikai folyamatokat. Azt a kérdést vizsgálva, hogy hátrányos volt-e a bécsi központú gazdaságirányítás Magyarországra nézve, Heckenast válasza, hogy ezt nem lehet egyértelműen megállapítani. 1775 után, amikor létrejön az egységes osztrák–cseh vámterület, abból nemcsak Magyarország és

³⁸ ENDREI Walter: *Magyarországi textilmanufaktúrák a 18. században*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969. 58; ANTON SPIESZ: „Die Wirtschaftspolitik des Wiener Hofes gegenüber Ungarn im 18. Jahrhundert und im Vormärz”. *Ungarn-Jahrbuch* Band I. 1969/1. 60–73.

³⁹ HECKENAST Gusztáv: „A magyarországi ipar a XVIII. században és a bécsi gazdaságpolitika”. *Történelmi Szemle*, XVII. évfolyam, 1974/4. 503.

csatolt részei, hanem Galícia, a Tengermellék, Tirol és Vorarlberg is kimaradt. Ha volt is tehát valamiféle diszkrimináció, az nem Magyarország, hanem az iparilag elmaradott területek ellen irányult. Ezeket a gazdasági elveket a kameralisták fektették le, akiknek az egyik alapkoncepciójuk az volt, hogy mindenhol azt kell fejleszteni, ami már életképesen funkcionál: ahol van kézműipari hagyomány, ott manufaktúrákat, kell létrehozni, ahol jó minőségű szántóföld áll megműveletlenül, oda lakosságot kell telepíteni, ahol só, érc kitermelésre alkalmas övezetek vannak, ott a bányaművelést szükséges fejleszteni és sorolhatnánk tovább. Számos érveléssel támasztja még alá véleményét az uralkodó gyarmatnarratíva ellen, ezeket fölöslegesen lenne tovább sorolni. Van azonban egy idézésre méltó félmondata egy, az osztrák és cseh tartományok iparfejlődéséről írott tanulmányának végjegyzeteiből, amelyben meglehetősen elítélő hangon ír Eckhart monográfiáiról és ezzel rámutat az általa megfelelőnek vélt nézőpontra: „[Eckhart monográfiái A.G] a bizonyos körökben valóban meglevő gyarmatosító törekvéseket abszolutizálják, így anyaggazdagságuk ellenére a tárgyilagos olvasó számára elfogadhatatlanok.”⁴⁰ A „tíz kötetes” *Magyarország története* 18. századi gazdaságpolitikával foglalkozó fejezete, ami szintén Heckenast Gusztáv műve, hasonló szellemben íródott és az az 1991-ben megjelent kis füzet, ami beszámolót tartalmaz egy leuveni konferenciáról, munkatársak hozzászólásaival, szintén a már 1974 óta felvázolt nyomvonalon kialakított olvasatot erősíti.⁴¹

Nemcsak Heckenast, hanem a művelődéstörténet felől közelítő és a 18. századi, nemesi-nemzeti, illetve a felvilágosodás eszméinek hatása alá kerülő véleményformálók által keletkeztetett irodalmat jól ismerő Kosáry Domokos is kritikával illette Eckhart gazdaságtörténeti alapállását. Kosáry Domokos Eckhart kritikájának középpontjában az áll, hogy örökös tartományok gazdasági fejlettségéhez képest az eltérülés, ha úgy tetszik lemaradás, nem 18. századi fejlemény, hanem korábbi történeti korszakok eredménye és nem az 1754-es vámrendelet okozta azt.⁴² A Magyar Királyság hagyományosan mezőgazdasági nyerstermék-exportőrként és a nyugati iparcikkek vásárlójaként kapcsolódott be az európai kereskedelmi folyamatokba és Szilézia elvesztését követően a gazdaságpolitikai racionalitások azt diktálták, hogy az örökös tartományokban már meglévő manufaktúrákat támogassák protekcionista módon, főként a porosz textilipar ellenében. Kosáry álláspontja szerint a Bécs által alkalmazott vámpolitika alapvetően nem változtatott ezeken a több évszázados fejlettségi adottságokon, ahogy a fennálló gazdasági-termelési struktúrán sem és a

⁴⁰ HECKENAST Gusztáv: „Iparfejlődés a Habsburg-birodalom osztrák és cseh tartományaiban a XVIII. században (1670–1790)”. *Történelmi Szemle*, XVI. évfolyam, 1973/1–2. 202.

⁴¹ HECKENAST Gusztáv: *A Habsburgok gazdaságpolitikája a 17–18. században, Előadások a Történettudományi Intézetben*, 17. kötet, Budapest, MTA TTI, 1991.

⁴² KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980. 33. Magyar területeken, még a török háborúktól javarészt mentesült vidékeken is, csak az 1740-es évekre tehetők az első manufaktúraalapítások, míg a Lajtán túl már 1672-ben megalapításra került a linzi gyapjúfeldolgozó, ami 1725-ben 4715 munkással működött, Bécsben a Schottentor mellett, 1679-ben selyemszövő, Neuhausban, 1709-ben tükörgyár létesült és lehetne folytatni a sort tovább. Lásd erre: ERICH ZÖLLNER: *Ausztria története*, Budapest, Osiris, 2000. 216–217.

kialakított gazdaság- és kereskedelempolitika inkább az adott gazdaságszerkezet produktumaként értelmezhető mintsem előidézőjeként. Ha a fejlődés ívét tekintjük és kiindulópontként a 18. század elejét, végpontként pedig a jozefinus rendszer bukását vesszük, nem hanyatlást, hanem épp fordítva gazdasági emelkedést regisztrálhatunk, ami igaz, hogy felemás és inkább a mezőgazdaságban, mint az iparban érhető tetten. Ugyanakkor a kézműipari tevékenységből, manufaktúraalapításokból kibontható fejlettségi szint – vagy helyesebb talán fejletlenségi szintről beszélni – olyan alacsony bázisról indult, hogy itt is szignifikáns emelkedés tapasztalható a két időmetszet tekintetében.⁴³ 1725 végén, amikor a Helytartótanács fel akarja mérni az egyes vidékek kézműiparát és felhívást intéz manufaktúrák felállítására Pest és Buda – tegyük hozzá, javarészt céhmesterekből álló – városi tanácsa hangsúlyozza, hogy semmiféle olyan nyersanyaggal nem rendelkeznek, amit a manufaktúrák feldolgozhatnának.⁴⁴ E ponton hozzátehetjük, hogy a tömegtermelésre alkalmasabb üzemalapításoknak komoly ellenzéke volt az adott terület céhes iparát képviselő mesterek részéről, ami legalább olyan üzemszervezeti átalakulást és termelékenységet gátló tényező, mint a bécsi kereskedelmi és vámpolitika. A céhes ipart megregulázó, a versenyt és a céhen kívüli ipart serkentő, valamint a fennálló kereteket lazító rendelkezéseknek, amik az udvar felől érkeztek III. Károly és Mária Terézia idején, szintén pozitív hatásuk volt a magyar kézműipar fejlődésére.⁴⁵ Az 1780-as évtizedet tekintve Pesten több mint tíz, Budán és Óbudán pedig négynégy működő manufaktúrát ismerünk.⁴⁶

Kosáry Domokossal összhangban H. Balázs Éva emlékeztet, hogy a 18. század végi felvilágosult nemesi-nemzeti ellenzék politikai diskurzusa előszeretettel alkalmazta a gyarmat kifejezést a bontakozó gazdasági szakirodalom oldalain. Berzeviczy Gergely *De comercio et industria* című munkájában így ír: „Kitűnik tehát ezekből, hogy a harminczadrendszer az osztrák tartományokkal szemben Magyarországot tökéletesen olyan állásra szorította, a minőt gyarmatinak szokás nevezni, s mely viszony a barbár indus népek és némely európai ország között áll fenn.”⁴⁷ Ugyanígy Batthyány Tivadar 1790-es kereskedelempolitikai röpiratában egyhelyütt a manufaktúrákról szólva így replikáz vitapartnerének:

Most a manufaktúrákról beszélsz. És azok létrejöttét nem ott kellene inkább szorgalmazni, ahol Isten mindent kéz alá juttatott ezekhez, anélkül, hogy a nyersanyagot költséges módon ide-oda szállítgatással juttatnánk Ausztriába vagy

⁴³ KOSÁRY (1980): 35.

⁴⁴ HECKENAST Gusztáv: „Magyarország ipara 1726-ban”. *Történelmi Szemle*, XIV. évfolyam, 1974/3–4. 325.

⁴⁵ TUZA Csilla: *Állami cébszabályozás Magyarországon III. Károly és Mária Terézia uralkodása alatt. Zunfregulierung in Ungarn während der Regierungszeit von Karl III. und Maria Theresia*, *Rerum Fides*, Budapest, Line Design Kiadó, 2018. 11–12.

⁴⁶ NAGY István: „A manufaktúra-ipar kialakulása Pest-Budán”. In PESTA László (szerk.): *Tanulmányok Budapest Múltjából*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961. 333.

⁴⁷ BERZEVICZY (1797) ford.: GAÁL (1902): 211

Morvaországba, úgy, hogy a készárukat a birodalom határain belül mindenfelé megtalálnák az idegenek, és a kereskedelmi adókat helyben és könnyedén is be lehetne szedni? Bár én tudom jól, hogy némelyik rövidlátó osztrák miniszter úgy akart tekinteni Ausztriával szemben Magyarországra, mint például Anglia tekinti gyarmatait, és sajnos, mi valamennyien tudjuk, hogy ennek milyen szerencsétlen hatása és következménye lett.⁴⁸

Utóbbi kijelentése az egykori angol gyarmatok 1783-es elszakadására vonatkozik, felvillantva annak lehetőségét, hogy Magyarország ismét megkísérelheti a különválás politikájának újraélesztését, amire 1790–1791 környékén a köznemesség és a felvilágosodás, illetve a francia forradalom hívei közt voltak bizonyos törekvések. Magát Batthyányt – könyvtárregiszterét tekintve – roppantul érdekelték az amerikai függetlenségi háború problémái, a gyarmatok önállósodási szándékai és a gyarmati gazdaság kérdései. H. Balázs Éva 1991-es előadásában európai párhuzamokat keresve felhívja a figyelmet arra, hogy nemcsak Magyarország kapcsán merül fel a gyarmatnarratíva, hanem angol–portugál relációban is tetten érhető a kifejezés megjelenése, amennyiben Portugália kereskedelmi exportja Anglia jóindulatától, gazdasági szabályzó erejétől függött.⁴⁹

Ha a gyökereit keressük a több mint egy évszázadon át virulens gyarmatnarratívának, akkor a tizenennyolcadik század végi gazdaságpolitikai szerzők, nemesi-nemzeti ellenzéki véleményformálók megszólalásait érdemes tekintetbe vennünk, hiszen a kortársak ajkán születik meg az „osztrák gyarmat” elnevezés, melyet leírva is megtalálunk. Úgy vélem, ez nem választható el a jozefinus rendszer megváltozott cenzúra- és könyvvizsgálati gyakorlatától sem, hiszen nagy számban tudtak nyomtatásban megjelenni akár ezt a kérdést tematizáló művek, de szerepe van a gyarmati kérdéssről szóló diskurzus felerősödésében az amerikai függetlenségi háború eseményeinek, az 1783-as párizsi békének, és nem utolsósorban olyan művek megjelenésének is, amik a gyarmati lét kérdéseit, a gyarmatosítás gazdasági-politikai dimenzióit vizsgálják. A témának a korszakban kiterjedt európai irodalma volt, legfontosabb talán ezek közül Raynal/Diderot: *Histoire des deux Indes*, (*Az európai létesítmények és kereskedelem politikai és filozófiai története a két Indiában*). H. Balázs Éva 1996-os *Európai gazdaságpolitika – magyar válasz* címen megjelent publikációjában rámutat, hogy a hazai értelmiség ismerte, olvasta Raynal és Diderot művét.⁵⁰ Ezt a 18. század végi, 19. század eleji narratívát (e szerzők művei a reformkor hajnalán újra kiadásra kerülnek) kritika nélkül inkorporálta az intézményesülő történetírás, minthogy saját korszelleméhez remekül illeszkedett, hosszú időre megadva ezzel a 18. század gazdaságtörténeti folyamatairól való megszólalások hangütését.

⁴⁸ BATTHYÁNY (1790) ford.: AMBRÓZY (2023): 270.

⁴⁹ H. BALÁZS ÉVA: *Európai gazdaságpolitika – magyar válasz*. Előadások a történettudomány műhelyéből, Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1996. 7.

⁵⁰ H. BALÁZS (1996): 7–9.

Összegzés

Látható tehát, hogy a közbeszédünkben még mindig elterjedt gyarmattoposz történetírásunkban az 1970-es évek közepétől elkezdett kikopni. Ma már ugyan kevesen írják le, hogy Ausztria (bármit is jelentsen ez) gyarmatosította volna Magyarországot, de mélyen gyökerező történetiszemléleti, vagy a nem történész szakmát tekintve történetérzűletei sztereotípiával van dolgunk. A fő probléma a gyarmattartó-gyarmat felosztással, hogy a dualizmus kori, kétpólusú államberendezkedés felől tekint a gazdasági folyamatokara és könnyen táptalaja lehet egyfajta sérelmi-nacionalista olvasatú történelemszemléletnek. Nem tükrözi vissza megfelelően azt a történeti valóságot, ami egy soknemzetiségű, eltérő vallási-kulturális háttérű, azonban egyre inkább integrálódó, összetett birodalom (*Gesamtmonarchie*) – még formálódó, de alapvonásaiban egységesítő szándékú és kameralista szellemű – gazdaságirányításának képét mutatja. Elég belegondolni abba, hogy a Habsburg Monarchia korszakunk bizonyos időmetszetében egyszerre birtokolta a mai Belgiumot, Dél-Itáliát, Erdélyt és Sziléziát. E birodalom gazdasági törekvéseit tekintve a felzárkózás és modernizáció útjára kívánt lépni. Ez igazán sürgetővé azután vált, hogy gazdaságilag és adóbevételek tekintetében fontos területeit veszítette el, jelesen 1735-ben Nápolyt és Szicíliát, majd 1748-ban Sziléziát is; csak az utóbbi tartományból megközelítőleg annyi adóbevétel származott, mint a Magyar Királyság egészéből. Ez a modernizáció a kor hatalmi berendezkedésének, az abszolutizmus vagy akár felvilágosult abszolutizmus elveinek megfelelően központosított, felülről vezérelt, egységes szempontokat alkalmaz. Ezt a magyar rendiség alkotmányvédő sáncain bajosan lehetett átvinni, legyen szó adóreformról, úrbérrendezésről, infrastruktúra-fejlesztésről, s emiatt rendeletekkel, önkénnyel, kompromisszumok nélkül zajlott le ez a folyamat. Felemás, egyoldalú modernizáció lett az osztályrésze Magyarországnak.

Azokat a kritikai megjegyzéseket, amik az Eckhart Ferenc által hangoztatott gyarmatértelmezést cáfolják, el kell fogadnunk, hozzá kell azonban tennünk, hogy azokra az általa feldolgozott adatokra és táblázatokra, amiket 1922-es könyvében közölt, ismereteink szerint nem érkezett kritika, azok helytállóságát nem érte cáfolat. Eckhart számára az volt, vagy lehetett a fő gond, hogy az 1920-as években nem voltak számára kész minták, a modern, adatalapú gazdaságtörténet-írás pedig alapvetően gyerekcipőben járt még. Nála már központi kérdéssé vált a „nemzeti-idegen” Habsburgok felől érkező szükséges modernizáció, ami szembekerült az alkotmányos jogokat féltő magyar rendiséggel, aminek a többsége nem ismerte fel a modernizáció szükségességét. Ebben a vitában nem tudott túllépni kora szemléleti megalapozottságán, elnagyoltan mérte fel a hosszútávú gazdasági folyamatokat, a 18. századra helyezve a „pályáról való lekerülés” idejét, és ezt később sem korrigálta. Következésként érvényesített egy koncepciót vagy történészi alapállást, amit mestereitől vett át, amit kortársai visszhangoztak és a feltárt adatokat ennek megfelelően rendezte el.

Szándékom ezzel tanulmánnyal az volt, hogy áttekintsük a gyarmatpolémia történeti narratíváját. További, a jozefinus időszakban, illetve az azt követő évtizedekben keletkezett gazdasági irodalom vizsgálatával alaposabban feltérképezhetővé válna a probléma diszkurzív közege, narratívájának forrása. A gyarmatproblémát leginkább felszínre hozó kereskedelmi és vámpolitikai intézkedések eredményeként létrejövő osztrák–magyar gazdasági kapcsolat átfogó, új szemléletű, statisztikai elemzése adna megnyugtató választ arra a kérdésre, e két nagy birodalomalkotó országrész, mikor mit profitált a fennálló gazdasági kapcsolatból. Ezen felül e vizsgálatoknak ki kellene egészülniük eszmetörténeti kutatásokkal, melyek a „gyarmat” kifejezés jelentésváltozásait időben, kontextusaiban vizsgálják.

Bibliográfia

- BERZEVICZY G.: *De comercio et industria Hungariae, Leutschoviae, 1797.* In Gaál Jenő: *Berzeviczy Gergely élete és művei*, Budapest, Politzer Zsigmond és Fia Kiadója, 1902.
- BATTHYÁNY T.: *Widerlegung des falsch genannten unparttheiſchen Worts an die Bürger von Ungarn zur Beherzigung vor des Krönung ihres Königs.* Kiadási hely nélkül, 1790. In Ambrózy G.: *Gróf Batthyány Tivadar, egy vállalkozó főnemes gazdasági szerepvállalásai a 18. század végén*, Doktori értekezés, Budapest, KRE BTK TTI, 2023. real-phd.mtak.hu/1871/1/Ambrozy_Disszertacio_watermark.pdf
- ECKHART F.: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon Mária Terézia korában*, Budapest, Budavári Tudományos Társaság, 1922.
- ECKHART F.: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780–1815*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1958.
- EMBER Gy.: „Magyarország és az államtanács első tagjai”. *Századok* LXXX. évfolyam, 1935/7–8. 555–664.
- EMBER Gy.: „Schünemann; Konrad: Die Wirtschaftspolitik Josephs II. in der Zeit seiner Mitregentschaft”. *Századok*, LXXX. évfolyam, 1935/7–8. 348–352.
- EMBER Gy.: „Az egységes monarchia gondolata Mária Terézia korában”. *Századok*, LXX. évfolyam 1936/7–8. 241–281.
- ENDREI W.: *Magyarországi textilmanufaktúrák a 18. században*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969.
- ERŐS V.: „A magyar történetírás a dualizmus korában”. *Valóság*, LV. évfolyam, 2012/2. 22–40.
- H. BALÁZS É.: *Európai gazdaságpolitika – magyar válasz. Előadások a történettudomány műhelyeiből*, Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1996.
- HECKENAST G.: „Iparfejlődés a Habsburg-birodalom osztrák és cseh tartományaiban a XVIII. században (1670–1790)”. *Történelmi Szemle*, XVI. évfolyam, 1973/1–2. 188–207.

- HECKENAST G.: „A magyarországi ipar a XVIII. században és a bécsi gazdaságpolitika”. *Történelmi Szemle*, XVII. évfolyam, 1974/4. 502–506.
- HECKENAST G.: „Magyarország ipara 1726-ban”. *Történelmi Szemle*, XIV. évfolyam, 1974/3-4. 320–329
- HECKENAST G.: *A Habsburgok gazdaságpolitikája a 17–18. században*, Előadások a Történettudományi Intézetben, 17. kötet, Budapest, MTA TTI, 1991.
- HORVÁTH M.: *Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt*, Buda, Magyar Királyi Egyetem, 1840.
- HORVÁTH M.: „Az 1764/65-ös országgyűlés”, In *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei*, 7. kötet, Buda, Magyar Királyi Egyetem, 1846. 126–163.
- HORVÁTH M.: *Magyarország történelme*, 7. kötet, Budapest, Franklin Társulat, 1873.
- KATUS L.: *A modern Magyarország születése 1711–1914*, Pécs, Kronosz Kiadó, 2021.
- KAUTZ Gy.: *A nemzetgazdasági eszmék története Magyarországon*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Reprint kiadás, 1987.
- KOSÁRY D.: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980.
- LEDERER E.: „Iparunk és kereskedelmünk a merkantilizmus korában”. In Dománovszky S. (szerk.): *Magyar művelődéstörténet. Barokk és felvilágosodás*, 4. kötet, Szekszárd, Babits Magyar–Amerikai Kiadó, Hasonmás kiadás, 1993. 213–249.
- MAR CZALI H.: *Magyarország története II. József korában*. I. kötet. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1881.
- MAR CZALI H.: *Magyarország története a szatmári békétől a bécsi congressusig (1711–1815)*. In Szilágyi S. (szerk.): *A magyar nemzet története*. Budapest, Atheneum, 1898.
- MÁRKI S.: *Magyar történeti életrajzok, Horváth Mihály (1809–1878)*, Budapest, Magyar Történelmi Társulat Kiadása, 1917.
- MEZEY B. (szerk.): *Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány és jogtörténet*, Budapest, Osiris Kiadó, 2000.
- NAGY I.: „A manufaktúra-ipar kialakulása Pest-Budán”. In Pesta L. (szerk.): *Tanulmányok Budapest Múltjából*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961, 285–342.
- NAGY J.: „Kereskedelemügyi sérelmek az 1751. évi országgyűlésen”. *Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)* XXI. évfolyam, 2014/1. 99–135.
- NAGY M.: „The Discourse of the ‘Colonization’ of Hungary in Hungarian History Textbooks”. In S. Popp – K. Gorbahn – S. Grindel (ed.): *History Education and (Post) Colonialism. International Case Studies*, Berlin, Peter Lang GmbH, 2019, 259–277.
- PACH Zs. P.: „Szempontok az eredeti tőkefelhalmozás vizsgálatához Magyarországon II.”. *Századok*, LXXXIII. évfolyam, 1949/2. 106–145.
- PAULINYI O.: „Eckhart Ferenc: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában”. *Századok*, LIX. évfolyam, 1925/7–8. 289–296.
- K. SCHÜNEMANN: „Die Wirtschaftspolitik Josephs II. in der Zeit seiner Mitregentschaft”. *Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung*. Band XL-VII. 1933/1. 13–56.

- A. SPIESZ: „Eckhart Ferenc: A bécsi udvar gazdaságpolitikája 1780–1815. Resumé”. *Historický časopis. Historický ústav Slovenskej akadémie vied*, Ročník VIII. 1960/4. 648–652.
- A. SPIESZ: „Die Wirtschaftspolitik des Wiener Hofes gegenüber Ungarn im 18. Jahrhundert und im Vormärz”. *Ungarn-Jahrbuch* Band I. 1969/1. 60–73.
- A. SPIESZ: „Eckhart Ferenc a gazdaság történeze”. *Jogtudományi Közlöny*, XLI. évfolyam, 1986/7. 337–341.
- SZEKFÜ Gy.: *Három nemzedék*, Budapest, Élet Irodalmi és Nyomda R.T. Kiadása, 1920.
- TÖRÖ L. D.: „A szellemtörténet is csak az adatokból indulhat ki” Eckhart Ferenc történeti munkásságának főbb problémái, Budapest, Ráció Kiadó 2020.
- TUZA Cs.: *Állami céhszabályozás Magyarországon III. Károly és Mária Terézia uralkodása alatt. Zunftregulierung in Ungarn während der Regierungszeit von Karl III. und Maria Theresia*, Rerum Fides, Budapest, Line Design Kiadó, 2018.
- E. ZÖLLNER: *Ausztria története*, Budapest, Osiris, 2000.

Rezüimé

Magyarország kereskedelmi és vámpolitikáját, ipar- és infrastruktúra-fejlesztését a centralizált gazdaságirányítással operáló, egységesülő Habsburg Birodalomban nem, vagy csak korlátoosan alakíthatta belátása szerint a 18. század folyamán. Ezt a viszonyt a 19. századi, születőben lévő intézményesített magyar történetírás gyarmati függésként értelmezte. Magyarország „oszátrák gyarmatként” való ábrázolását, az ekképp megszülető narratívát a nemzeti-romantikus és a Trianon utáni történetírás éppúgy alkalmazta, mint az ötvenes évek marxista történelemszemlélete, habár eltérő hangsúlyokkal és eltérő célokkal. Az 1970-es évekig kellett várni a gyarmatdiskurzus kritikájára, bár a sztereotípa olykor ma is felbukkan.

Kulcsszavak: gyarmat, történetírás, Eckhart Ferenc, gazdaságtörténet, Habsburg Birodalom

Abstract

We will not be a colony! But were we?

A Historiographical Overview of the Interpretation of Hungary as an Austrian Colony

In the unifying Habsburg Empire, which operated with centralised economic control during the 18th century, Hungary could not, or could only to a limited extent, shape its trade and customs policy or its industrial and infrastructural development. This relationship was interpreted by the nascent institutionalized Hungarian historiography of the 19th century as colonial dependence. The portrayal of Hungary as an ‘Austrian colony’ and the resulting narrative were employed by national-romantic and post-Trianon historiography, as well as by the

Marxist interpretation of history in the 1950s — albeit with different emphases and objectives. It was not until the 1970s that a critique of colonial discourse emerged, although the stereotype still sometimes resurfaces today.

Keywords: Colony, historiography, Ferenc Eckhart, economic history, Habsburg Empire